

УДК 338.24+338.242.2/.4:338.45:6209(ЄС+477)

Рекова Н.Ю.*доктор економічних наук, професор,
професор кафедри економіки підприємства
Донбаської державної машинобудівної академії МОН України***Біленька Ю.О.***аспірант
Донбаської державної машинобудівної академії МОН України*

ІНСТРУМЕНТИ РЕГУЛЮВАННЯ КОНКУРЕНЦІЇ НА РИНКАХ ЕЛЕКТРИЧНОЇ ЕНЕРГІЇ: ДОСВІД ЄС ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

THE TOOLS OF REGULATING COMPETITION IN THE ELECTRICITY MARKETS: EU SCIENTIFIC EXPERIENCE AND PROSPECTS FOR IMPLEMENTATION IN UKRAINE

АНОТАЦІЯ

Систематизовано передумови становлення енергетичної політики ЄС та регулювання конкуренції на ринках електроенергії. Визначено основні напрямки реалізації заходів конкурентної політики ЄС в сфері електроенергетики. Визначено передумови виправданого державного втручання в конкуренцію на відповідних ринках. На підставі проведеного дослідження сформульовано напрями удосконалення конкурентної політики України в енергетичній сфері.

Ключові слова: енергетична сфера, електрика, конкурентна політика, ЄС, Україна, досвід, пріоритети політики, заходи.

АННОТАЦИЯ

Систематизированы предпосылки становления энергетической политики ЕС и регулирования конкуренции на рынках электроэнергии. Определены основные направления реализации мероприятий конкурентной политики ЕС в сфере электроэнергетики. Определены предпосылки оправданного государственного вмешательства в конкуренцию на соответствующих рынках. На основании проведенного исследования сформулированы направления совершенствования конкурентной политики Украины в энергетической сфере.

Ключевые слова: энергетическая сфера, электричество, конкурентная политика, ЕС, Украина, опыт, приоритеты политики, мероприятия.

ANNOTATION

The prerequisites of EU regulation and competition in the electricity markets, energy policy were systematized. The main directions of EU competition policy measures in the electricity sector were identified. The preconditions of justified state intervention in the competition in the relevant markets were identified. On the base of the research directions of improvement of competition policy in the energy sector of Ukraine were formulated.

Keywords: power sphere, electricity, competition policy, EU, Ukraine, experience, priorities of policy, measures.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими або практичними завданнями. Природні монополії складають значну частину господарського комплексу будь-якої країни. За даними Антимонопольного комітету в Україні нараховується більше 2,5 тис. суб'єктів господарювання, які визнані природними монополіями [Антимонопольний комітет України, 2015], з яких більша частина (98,5%) належить до сфери ведення Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг. Слід зауважити, що серед цих суб'єктів господарювання лише 40 є природними монополіями в сфері передачі і розподілу електричної енергії. Разом з тим, можливості зловживання монополієм становитим саме цими суб'єктами у вигляді ненадійності надання послуг, прагнення отримання додаткового доходу або покриття надмірних витрат за рахунок споживачів електричної енергії є значущими для добробуту громадян, формування витратної частини вартості продукції підприємств тощо. Зазначені обставини обумовлюють важливість реалізації антимонопольної політики держави, перш за все, створення умов для конкуренції в певному секторі і попередження зловживання монополієм становитим. Разом з тим,

експертна оцінка діяльності Антимонопольного комітету України свідчить, що власне антимонопольна політика зводиться до безсистемних розслідувань зловживань монопольною владою, антиконкурентних узгоджених дій та антиконкурентних дій влади, несумлінної конкуренції та концентрації суб'єктів господарювання і носить реактивний характер. В той же час світовий досвід свідчить про порівняно більшу ефективність формування політики стимулювання і захисту конкуренції, яка має проактивний характер і спрямована на попередження виникнення умов для реалізації наведених вище порушень конкуренції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання дослідження світового досвіду реалізації конкурентної та антимонопольної політики в сфері енергетики, нажаль, недостатньою мірою представлені у публікаціях вітчизняних вчених. Серед небагатьох науковців, що здійснюють дослідження, присвячені даній проблематиці, варто відзначити Шатило О. [Шатило О., 2013а, с. 245-252; Шатило О., 2013б, Шатило О. 2015, с. 157-160], Рябчину О. [Рябчина О., 2011, с. 85-89], Гладченко А. [Гладченко А., 2011, с. 102-107]. Різноманітні аспекти використання закордонного досвіду реалізації антимонопольної політики в енергетичній сфері висвітлюються в працях Пашечко О. [Пашечко О., 2013, с. 39-43], Цапко-Піддубної О. [Цапко-Піддубна О., 2013, с. 185-192], Брича М., Федірко М. [Брич В., 2013, с. 26-35]. В той же час, за кордоном, особливо в США та європейських країнах дослідження теоретичних та практичних аспектів вироблення конкурентної політики на енергетичних ринках присвячено численні дослідження. Серед них варто виділити роботи Harker M., Price C.W. [Harker M. et al. 2006], Huang, Y., Jiang, S., Moss, D.L., Stutz, R. [Huang, Y. et al., 2009], Sioshansi F. [Sioshansi F., 2013], дослідження, виконані Європейською Комісією [European Commission, 2015] та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Щодо питань вивчення світового досвіду реалізації конкурентної та антимонопольної політики в

сфері енергетики, то слід відзначити, що серед них особливе місце посідають дослідження саме досвіду ЄС, оскільки саме цей він являє собою приклад успіху інтеграції різних конкурентних середовищ у єдиний енергетичний ринок. Разом з тим, слід відзначити, що внаслідок динамічності змін у практиці формування і реалізації антимонопольної політики ЄС питання аналізу останньої і пошуку можливих механізмів використання відповідного досвіду в умовах України не втрачають власної актуальності.

Метою статті виступає виявлення основних методів та механізмів реалізації конкурентної політики ЄС на ринках електричної енергії та виявлення можливостей їх імплементації для удосконалення антимонопольної політики України. Для цього в роботі розглянуто передумови формування конкурентної політики ЄС на ринках електричної енергії, досліджено теоретичні передумови європейської традиції конкурентної політики, визначено новітні заходи з її реалізації в контексті викликів розвитку енергетичних ринків і економіки ЄС в цілому.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Політика Європейського Союзу з початку ХХІ століття керується цілями, які викладені в Лісабонській стратегії та Стратегії «Європа-2020», зокрема, метою зниження залежності від природних ресурсів і створення конкурентоспроможної економіки. Відповідно до цих цілей останніми роками було ухвалено низку директив, спрямованих на підвищення енергоефективності та зменшення енергомісткості економіки:

Директива ЄС щодо кінцевого споживання енергії та енергетичних послуг, що спрямована на вироблення національними урядами політики сприяння підвищенню ефективності енергетичних витрат в кінцевому енергоспоживанні і розвитку ринку енергопостачання. Директива впроваджує зобов'язання зі щорічного зменшення енергоспоживання країнами-членами на 1% (від середньорічного споживання за останні 5 років) протягом 9 років;

Директива щодо енергетичної ефективності (2012/27/EU, або EED), спрямована на покращення використання енергетичних ресурсів шляхом скорочення споживання енергії в ключових секторах економіки, передусім, в енергопостачанні до будинків. За цією директивою країни-члени мають щорічно оновлювати 3% будівель державної власності, площа яких перевищує 250 м², а також розробити дорожні карти щодо оновлення енергопостачання будівель до 2050 р.;

Директива щодо енергетичної ефективності будівель (EPBD), згідно з якою країни-члени мають впровадити мінімальні вимоги до енергоефективності будівель для нових та існуючих будівель. Висунуто вимогу, щоб до 2021 р. досягли рівня зовнішнього споживання, «близького до 0»;

Рамкова програма щодо енергетики та клімату до 2030 р., за якою передбачено обов'язкове 40%-е скорочення парникових газів, а також досягнення часткою джерел відновлюваної енергії

у структурі її виробництва величини в 27%;

Директива щодо енергетичного маркування вікон, яка згодом була розширена до масштабу всіх продуктів, пов'язаних з використанням або збереженням енергії;

Третій Енергетичний Пакет, яким було створено Агентство по співробітництву Регуляторів в сфері Енергетики (Agency for the Cooperation of Energy Regulators); крім того, регламенти, які запроваджувались Третім Енергетичним Пакетом були спрямовані на створення умов по доступу до інфраструктури передавання енергії та транспортування газу та на регулювання внутрішнього ринку енергії та газу.

В табл. 1 наведено відомості щодо динаміки виробництва і споживання електричної енергії в ЄС-28. Як можна побачити з наведених даних, виробництво і споживання електроенергії протягом останніх 5 років скоротилося на 5,2% та 4,8% відповідно.

При цьому відбувається скорочення питомої частки промисловості у спожи-

Рис. 1. Структура споживання електроенергії за секторами економіки в ЄС-28, %

Джерело: розраховано за даними Євростату

Таблиця 1
Динаміка виробництва і споживання електроенергії в ЄС-28, ГВт [Євростат, 2015]

Показники	2005	2010	2014
Виробництво	3325382	3366431	3190681
Споживання	2785129	2842048	2706310
Співвідношення споживання до виробництва, %	83,8	84,4	84,8

ванні (рис. 1) і скорочення енергетичної міккості економіки (співвідношення загального внутрішнього споживання енергії до ВВП) з 149,5 до 122 кг нафтового еквіваленту на 1000 євро (-18,4%).

Разом з тим, виконання зазначених директив і регламентів Третього енергетичного пакету виявило суттєві проблеми, серед яких:

- високий рівень концентрації енергетичних ринків, який надавав можливості зловживання ринковою владою;

- низький рівень міжнародної конкуренції через недостатню кількість з'єднувальних потужностей між різними енергетичними системами або їхню недоступність;

- закритість процесів корпоративних злиттів і поглинань;

- складний і непрозорий механізм ціноутворення, в т.ч. встановлення цін на газ через котирування нафти, непрозорі тарифи на електроенергію для кінцевих споживачів, що ускладнювалося регуляторним встановленням їх рівня нижче ринкових цін, перешкоджаючи входу на ринок нових постачальників.

Для вирішення зазначених проблем в ЄС вдалися до низки заходів.

Протягом 1990-2014 рр. Європейська Комісія розглянула 351 випадок злиттів та монополізації, причому найбільша кількість випадків припала на 2001 (25), 2009 (33), 2010 (27), 2011 (25) роки. Варто зауважити, що по відношенню до ринків електроенергії Комісією розглянуто 68,4% всіх випадків злиттів та проведено 39,5% анти-трестових розслідувань (Європейська Комісія, 2015).

В основному політика Європейської Комісії щодо контролю злиттів та поглинань спрямована на перешкодження зниженню конкуренції внаслідок вертикальної або горизонтальної концентрації, через що будь-який проект концентрації має передбачати заходи, які спрямовані на подолання негативних наслідків для конкуренції. В низці випадків (GDF/Suez, 2008; Electricité de France S.A. / British Energy, 2008) такі заходи визнавалися комісією недостатніми, через що відповідні корпоративні операції були заборонені. В деяких

випадках використання інноваційних підходів до організації діяльності компаній давало підстави для ухвалення рішення про злиття. Наприклад, у випадку, коли Electricité de France S.A. та Zweckverband Oberschwdbische Elektrizit tswerke (асоціація електричних компаній південно-західних районів Німеччини) отримали контроль над компанією Energie Baden-Württemberg AG. В ході розслідування було виявлено, що Electricité de France посідала домінуючу позицію на французькому ринку т.зв. «конкурентних клієнтів, тобто клієнтів, постачання електроенергії яким є технологічно та економічно відкритим. Придбання німецької компанії ще посилювало позиції Electricité de France через зручне розташування, доступ до передавальної інфраструктури та ін. Учасники корпоративної інтеграції запропонували специфічний захід із підтримки конкуренції: Electricité de France надавала конкурентам доступ до генераційних потужностей у Франції у вигляді віртуальних електростанцій (5000 МВт) та back-to-back угод до існуючих договорів про постачання електроенергії максимум до 1000 МВт. Для доступу до віртуальних електростанцій необхідно було укласти договори через відкриті як для користувачів, так і для трейдерів торги. Такий захід було передбачено застосовувати протягом п'яти років для забезпечення доступу альтернативних джерел постачання на ринок (Європейська Комісія, 2015).

Крім вертикальної та горизонтальної інтеграції, яка потенційно може зашкодити конкуренції розслідування Комісії спрямовані на заборону прямих антиконкурентних дій, особливо в ході «конвергенції» компаній з різних секторів енергетичного ринку (наприклад, електроенергетики та газу); протидію політиці країн-членів, яка суперечить спільному праву ЄС, в т.ч. коли національні органи влади накладають на корпоративні дії надмірні обмеження, зловживання монополічним становищем та змовам.

Слід зазначити, що результативність протидії монополізації ринків в країнах-членах ЄС виявилася різною (табл. 2).

Таблиця 2
**Ступінь монополізації як частка
 найбільшого виробника на ринку
 електричної енергії окремих країн-
 членів, %**

Країна	2005	2014
Бельгія	85,0	59,8
Чехія	72,0	57,5
Данія	33,0	36,6
Німеччина	31,0	32,0
Ірландія	71,0	51,0
Греція	97,0	71,5
Франція	89,1	56,8
Литва	70,3	20,6
Латвія	92,7	54,8
Польща	18,5	17,9
Угорщина	38,7	53,5

Так, в низці країн (Бельгія, Литва, Латвія, Ірландія) частка основного виробника на ринку значно скоротилася, хоча варто відзначити, що не без проблем для національної енергетичної галузі, в той же час наприклад у Франції ситуація принципово не змінилася, а в Угорщині частка основного виробника на ринку навпаки зросла. В окремих країнах проблема концентрації ринкової влади взагалі не є суттєвою (Польща, Німеччина, Данія).

Іншим заходом сприяння конкуренції стало стимулювання розвитку постачання електричної енергії з відновлюваних джерел: в 2005 р. частка

відновлюваних джерел у виробництві складала 14,9%, в 2010 р. – 19,7%, а в 2014 р. – вже 27,5% (Євростат, 2015).

В цілому зусилля Європейської Комісії щодо створення спільного конкурентного ринку електроенергії дали низку досягнень

1. *Відносна конвергенція цін.* На собівартість та оптові ціни впливають одночасно дві сили: з боку пропозиції – це структура комплексу виробництва енергії, обсяг виробництва у порівнянні з внутрішніми потребами та доступність імпорту та експорту, чинники вартості викидів CO₂; з боку попиту – потреби в електроенергії з боку реального сектору, які залежать від загальної кон'юнктури, та домогосподарств (освітлення і опалення), які залежать від погодних умов та культури споживання; третьою силою виступає політика ефективності споживання електроенергії. Низькі ціни в низці країн ЄС (Іспанія, Швеція, Австрія, Норвегія, Швейцарія, Португалія) обумовлені високою часткою гідроенергетики в структурі виробництва. В Німеччині зростаюча частка відновлюваної енергетики, яка між тим характеризується певною капіталомісткістю і порівняно низьким ефектом масштабу), призвела до формування одного з найнижчих по ЄС рівня середніх цін на електроенергію. В той же час, використання дорогих видів ресурсів для виробництва та недостатність потужностей

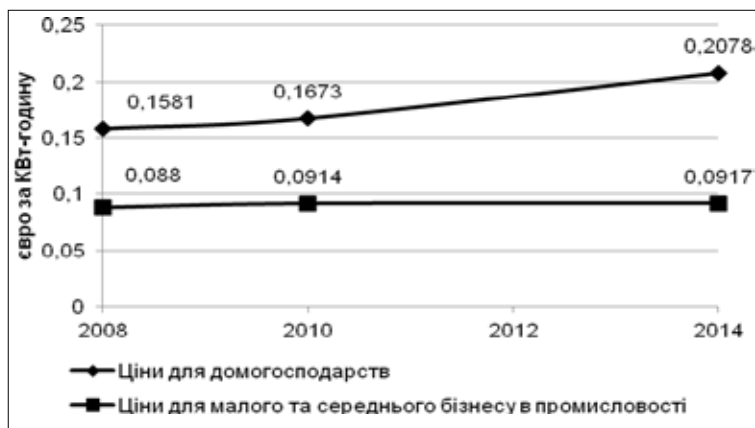

Рис. 2. Динаміка середніх цін (без урахування податків) в ЄС-28 (Євростат, 2015)

для імпорту (відносна закритість енергетичних систем) призвели до високого рівня цін. Найбільшу конвергенцію цін в останні п'ять років продемонстрували західно- та центральноєвропейські країни, причому орієнтиром виступили ціни на ринку електричної енергії ФРН. Разом з тим, після мінімуму 2008-2009 р. ціни майже по всіх регіонах ЄС почали зростати (рис. 2) через погодні умови, а також через негативну загальну кон'юнктуру.

В той же час факторами, що обмежували зростання цін стало повільне економічне зростання та посилення процесів підвищення енергоефективності виробництва.

Досить цікава ситуація склалася в теплоенергетиці, коли скорочення цін на вугілля і скорочення цін на викиди CO₂ призвели до зменшення прибутковості використання газу для виробництва електроенергії, оскільки менші викиди CO₂ при спалюванні газу не перекривалися різницею в витратах на парникове забруднення.

2. *Інтеграція європейських енергетичних ринків.* Об'єднання електричних мереж призвело до формування щонайменше трьох регіональних ринків електроенергії – «Західної та Центральної Європи», «Північної Європи» та «Центральної та Східної Європи», що стало передумовою конвергенції цін на них. Разом з тим, через брак передавальних потужностей в низці випадків таке об'єднання було обмеженим та не дало необхідного ефекту.

3. *Збільшення обсягів торгівлі на спільних регіональних ринках та рівня ліквідності ринку* (співвідношення обсягу торгівлі електроенергією та валового внутрішнього споживання). До найбільш ефективних в даному аспекті ринків належать ринки «Західної Центральної Європи» (ФРН, Франція, Бельгія, Нідерланди, Австрія, Люксембург) та «Північні ринки» (Nordpoolspot, Швеція, Данія, Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва, Норвегія); ринки центральної та східної Європи (Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Словенія, Румунія) продемонстрували найвищу динаміку в плані згаданих характеристик.

На сьогодні основні виклики, які стоять перед ЄС і потребують переосмислення конкурентної політики на ринках електроенергії можна звести до наступного:

- зростання частки відновлюваних джерел енергії у виробництві та кінцевому споживанні;

- необхідність більшою мірою використовувати потенціал гнучкості попиту (перш за все, з боку домогосподарств та малого й середнього бізнесу, муніципалітетів і органів державної влади) для стимулювання конкуренції;

- інтерналізація зовнішніх ефектів шляхом торгівлі квотами на викиди, що обумовлює аргументи на користь державної підтримки не тільки відновлюваної енергетики, але й енергетики з низькими викидами CO₂ – ядерної;

- необхідність підвищення впевненості виробників електроенергії у майбутніх доходах, оскільки диверсифікація джерел виробництва електроенергії та необхідність техніко-технологічного оновлення існуючих потужностей в купі з коливаннями попиту на первинному ринку створюють волатильність ситуації для виробників; регульовані оптові та роздрібні ціни роблять нові інвестиції менш ефективними за очікуваннями, крім того, фінансово-економічна криза погіршила фінансовий стан багатьох енергогенеруючих компаній.

Інтеграція ринків створює ситуацію, коли будь-яке державне втручання на одному національному ринку впливає на викривлення цін на інших пов'язаних ринках, що може призвести до нестабільності всієї системи, волатильності спот-цін та обсягів виробництва, виштовхуванню інвестицій з проектів створення нових потужностей і переведення їх в менш оптимальні проекти.

За цих умов відбувається перегляд підстав для державного втручання у функціонування ринків електроенергії за наступними напрямками (Європейська Комісія, 2013).

Державне втручання є виправданим, коли конкурентна політика на ринку електроенергії має координуватися з цілями інших видів державної політики, але при цьому спотворення кон-

куренції можна виправдати лише обмеженим переліком підстав, викладених в установчих договорах. Так, державне втручання розглядається як виправдане, коли постачальники або споживачі нехтують наслідками для навколишнього природного середовища; коли здійснюється підтримка нових технологій, які поки що є неконкурентоспроможними, але, як очікується, в ході реалізації кривої досвіду, стануть конкурентоспроможними в майбутньому. Необхідною є між секторальна координація з сектором ІТ для оновлення технологій і виробничих потужностей.

Держава має стимулювати, по-перше, створення нових генераційних потужностей в консорціумах виробників та споживачів електроенергії за умови непорушення конкуренції, а по-друге, енергоефективну поведінку, зокрема без фінансових вкладень (скасування регульованих тарифів, просування проєктів «розумний будинок», стимулювання впровадження ІКТ для оптимізації споживання електроенергії тощо), в т.ч. заходами імплементації норм *aquis communautaire* в національні законодавства.

Висновки і перспективи подальшого дослідження. Досвід регулювання конкуренції в ЄС свідчить, що досягнення цілей установчих договорів відносно спільного ринку електроенергії та впровадження елементів конкуренції на національних ринках відбувалося в ході достатньо довгого періоду. Результативності цього процесу сприяла низка чинників: наявність *aquis communautaire* і волі до його виконання національними урядами, досвід розгляду випадків антиконкурентних дій в інших галузях економіки, нагромаджений, починаючи з Римської угоди 1957 р. пр. єдиний економічний простір; проактивний характер конкурентної політики, який полягає не просто в реагуванні на очевидні антиконкурентні дії, а в спрямуванні регуляторних заходів на створення альтернативних джерел постачання електроенергії, конкуренції внаслідок об'єднання енергомереж, культивування енергоефективної поведінки домогосподарств, секторів промисловості, сіль-

ського господарства та послуг; стимулювання нових технологій виробництва і споживання електричної енергії.

В Україні формування конкурентного енергетичного ринку обмежене як інвестиційними можливостями, так і технологічними особливостями інфраструктури постачання і споживання електроенергії. Тому використання досвіду ЄС в цій сфері має передбачати поетапну реалізацію низки заходів. Починаючи з першого етапу держава має стимулювати розвиток відновлюваних та альтернативних джерел енергії та технологій енергоефективного споживання у секторі домогосподарств, муніципальних та державних споруд та будівель, одночасно стимулюючи проєкти з впровадження енергозбереження і використання ІКТ для регулювання споживання електроенергії. На другому етапі мають впроваджуватися заходи з розслідування наслідків вертикальної інтеграції (видобуток ресурсів, виробництво електроенергії, її транспортування та постачання кінцевим споживачам) з метою попередження картельного ціноутворення, змов або зловживання монополією становитиме. Це має ліквідувати ситуацію, за якої споживається дорога тепла електрична енергія, в той час як потужності АЕС використовуються на 60-80%. Поступово на даному етапі слід відходити від регульованих цін для населення, що дасть змогу зробити інвестиції нові потужності, в т.ч. відновлюваної та альтернативної електроенергетики більш привабливими. На третьому етапі, після набуття виробництвом електроенергії певних порогових значень цінової конкурентоспроможності і фінансової міцності варто вживати заходів для відкриття вітчизняного ринку і інтеграції його в загальноєвропейський енергетичний простір.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Зведений перелік суб'єктів природних монополій : офіційний сайт Антимонопольного комітету України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.amc.gov.ua/amku/control/main/uk/publish/article/94020> (Звернення від 05.10.2015 р.).

2. Шатило О. А. Механізми забезпечення національних економічних інтересів в енергетичній сфері: досвід США / О. А. Шатило // Актуальні проблеми державного управління. – 2013. – № 2. – С. 245-252.
3. Шатило О. А. Світовий досвід забезпечення координації економічної та енергетичної політики: організаційний аспект / О. А. Шатило. // Державне управління: удосконалення та розвиток. – 2013. – № 7. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duur_2013_7_4 (Звернення від 05.10.2015 р.)
4. Шатило О. А. Механізми врахування економічних та екологічних пріоритетів у процесі формування енергетичної політики ЄС / О. А. Шатило // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2015. – № 1. – С. 157-160.
5. Рябчина О. М. Економічні напрями розвитку енергетичної безпеки Європейського союзу / О. М. Рябчина // Сучасні питання економіки і права. – 2011. – Вип. 2. – С. 85-89.
6. Гладченко А. Ю. Стратегічні пріоритети та принципи розвитку в енергетичній сфері країн світової економіки / А. Ю. Гладченко // Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету. Сер. : Економічні науки. – 2011. – Вип. 29(1). – С. 102-107.
7. Пашечко О. А. Особливості реформування енергетики в контексті соціально-економічного стимулювання енергозбереження та міжнародного досвіду / О. А. Пашечко // Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія : Економіка. – 2013. – Вип. 24. – С. 39-43.
8. Цалко-Піддубна О. Напрями підвищення енергетичної ефективності економіки України в контексті інтеграції до ЄС / О. Цалко-Піддубна // Вісник Львівського університету. Серія : Міжнародні відносини. – 2013. – Вип. 33. – С. 185-192.
9. Брич В. Регулювання діяльності підприємств природних монополій в умовах співпраці України з Європейським енергетичним співтовариством / В. Брич, М. Федірко // Вісник Тернопільського національного економічного університету. – 2013. – Вип. 3. – С. 26-35.
10. Sioshansi F. Evolution of Global Electricity Markets: New paradigms, new challenges, new approaches / F. Sioshansi, 2013. – 880 p.
11. Harker M. (2006) Introducing Competition and Deregulating the British Domestic Energy Markets: a Legal and Economic Discussion : Centre for Competition Policy [Електронний ресурс] / M. Harker, C. W. Price. – Режим доступу: <http://competitionpolicy.ac.uk/documents/8158338/8256117/CCP+Working+Paper+06-20.pdf> (Звернення 05.10.2015 р.).
12. Energy Security and Competition Policy: OECD [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.oecd.org/competition/abuse/39897242.pdf> (Звернення 05.10.2015 р.).
13. The economic impact of enforcement of competition policies on the functioning of EU energy markets: Non-technical Summary and Technical report: European Commission 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ec.europa.eu/competition/publications/reports/kd0216007enn.pdf> (Звернення 19.10.2015 р.).
14. Huang Y., Jiang S., Moss D.L. and Stutz R. China's 2007 Anti-Monopoly Law: Competition and the Chinese Petroleum Industry (October 22, 2009). Energy Law Journal, Vol. 31, No. 2, 2010.
15. Energy Statistics : Eurostat [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ec.europa.eu/eurostat/web/energy/data/main-tables> (Звернення 06.10.2015).
16. Communication from the Commission: Delivering the internal electricity market and making the most of public intervention (C(2013) 7243) : European Commission [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.eesc.europa.eu/resources/docs/com20137243-final.pdf> (Звернення 06.10.2015).